

суспільства. З одного боку, селянин, що продемонстрував здатність скидати уряди й боротися за свої інтереси, здобув упевненість у власних силах і почуття самоцінності. А за цим прийшло прагнення того, щоб до його мови та культури виявлялося більше поваги й визнання. З іншого боку, поява українських урядів привчала селян вважати себе українцями. Тому за якихось чотири роки процес національного будівництва зробив величезний крок уперед. У цьому розумінні події 1917–1921 рр. були революцією не лише соціально-економічною, а й національною. Хоча мрії про незалежність лишилися нездійсненими, українська нація мала всі підстави вважати, що революція 1917–1920 рр. не пройшла даремно і на цьому боротьба не закінчиться.

Слюсаренко П.М. (Київ)

**СПІЛЬНА НАСТУПАЛЬНА
ОПЕРАЦІЯ АРМІЇ УНР І ВІЙСЬКА
ПОЛЬСЬКОГО У КИЇВСЬКОМУ ТА
ОДЕСЬКОМУ НАПРЯМКАХ
25 КВІТНЯ – 8 ТРАВНЯ 1920 р.**

У статті на основі вивчення та аналізу українських, польських та російських історіографічних джерел розкрито особливості спільної наступальної операції армії УНР і Війська Польського у київському та одеському напрямках на початку Російсько-польської війни 1920 р.

Саме українське питання періоду Російсько-польської війни 1920 р. як у радянській, так і в сучасній українській історіографії висвітлено найменше. А про російську сучасну історіографію з цього приводу годі й казати.

Безпосередньо про спільну наступальну операцію армії УНР і Війська Польського у київському та одеському напрямках, що відбулася на початку Російсько-польської війни 1920 р., написано мало, та переважно тенденційно й упереджено. Тому важливо, на думку автора, надати більш об'єктивну оцінку тогочасним подіям.

Серед **історіографічних** видань, що вміщують матеріал за відповідною тематикою, помітно виділяються: “Драма Пiлсудського. Вiйна 1920” М. Прушинського (1997 р.)¹, “Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях” Ю. Кульчицького (2000 р.)², “Советско-польские войны 1918 – 1939 гг.” М. Мельтюхов (2001 р.)³, “Повернення

¹ Прушинський М. Драма Пiлсудського. Вiйна 1920 / Перекл. з поль. – К.: Лiбра, 1997. – 372 с.

² Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 260 с.

³ Мельтюхов М.И. Советско-польские войны. Военно-политические противоречия 1918 – 1939 гг. – М.: Вече, 2001. – 464 с.

отаманів Гайдамацького краю” Р. Коваль (2001 р.)¹, “Ukrainska Armia Halicka 1918 – 1920” М. Krotofil (2003 р.)².

Проте ці роботи висвітлюють лише окремі аспекти подій 1920 р. пов'язаних з наступальною операцією українсько-польських військ і тому **завданням** автора статті є на основі аналізу українських, російських і польських історіографічних джерел дослідити ґрунтовніше і детальніше її хід, результати і значення.

Наступальна операція на території України у київському та одеському напрямках союзних польсько-українських військ розпочалася 25 квітня 1920 р., на наступний день після підписання Військової конвенції між УНР та Польською Республікою. Союзники нанесли удар по 12-й та 14-й арміях південно-західного російського фронту.

Головною стратегічною метою армії УНР у Російсько-польській війні було звільнення українських земель на схід від Збруча, а саме: Поділля, Київщини, Катеринославщини, Чернігівщини, Полтавщини, Херсонщини, Харківщини, Слобожанщини та Таврії від військ радянської Росії³. Проте згідно з умовами українсько-польської Військової конвенції, їй безпосередньо визначалося ведення бойових дій за визволення Правобережної України в оперативному підпорядкуванні начальній команді Війська Польського.

Слід зазначити, що з огляду на об'єктивні причини на початку війни з'єднання армії УНР були розпорошені на значних відстанях одне від одного. Виходячи з цього, одним із головних завдань вищого військового керівництва УНР і стало насамперед зібрати у ході бойових дій усі українські військові частини в одному районі зосередження та провести їх реорганізацію за новими штатами.

У наступальній операції у київському та одеському напрямках, взяли участь дві нові українські дивізії – 6-та Січова полковника М. Безручка в оперативному підпорядкуванні командувачу 2-ї польської армії генералу Листовському та 2-га дивізія полковника О. Удовиченка в оперативному підпорядкуванні командувачу 6-ї польської армії генералу Івашкевичу. Для координації дій між союзними арміями у складі польського ГШ уже працював генерал-хорунжий О. Осецький як представник від С. Петлюри⁴.

Проте на момент початку наступу союзних військ дієва армія УНР на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленко вже виходила з боями із запілля Червоної армії для поєднання з фронтовими українськими частинами.

Як засвідчують джерела, наступ союзних військ проходив під гаслом “За нашу і вашу свободу”⁵. Лідери обох союзних держав насамперед

¹ Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К.: Діокор, 2001. – 288 с.

² Krotofil M. Ukrainiska Armia Halicka 1918 – 1920. – Torun, 2003. – 225 s.

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВ України), ф. 1065, оп. 4, спр. 17, арк. 3.

⁴ Там само, ф. 1075, оп. 1, спр. 63, арк. 22.

⁵ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 180.

звернулися з відозвами до українського народу. С. Петлюра у своїй відозві запевняв, що "...Польська Республіка ввійшла на шлях подання реальної допомоги Українській Народній Республіці ...", а Ю. Пілсудський у своєму зверненні безпосередньо стверджував, що "...польські війська виженуть російських загарбників, й залишаться в Україні тільки на час, потрібний для того, щоб влада на звільнених землях перейшла до законного українського уряду..."¹

Незаперечним є той факт, що на початку наступу ці відозви відіграли позитивну роль. Неодноразово навіть окремі села ставали при шляху, ремонтуючи дорогу, подавали жовнірам молоко і воду². Проте добрі стосунки між польськими вояками й українським населенням трималися недовго, оскільки мали місце випадки досить безпардонного поводження з боку "визволителів", а саме – траплялися пограбування в містах і селах³. А відбувалося це тому, що не всі політичні та військові кола Польської Республіки поділяли особисті прагнення Ю. Пілсудського. Він визволяв Україну від кількасотлітньої російської окупації. Представники ж правих польських партій, які становили більшість у польському уряді та сеймі, прагнули відновлення Польщі в межах Речі Посполитої 1772 р. Очевидно, що саме ці політичні нахили й спонукали польське воєцтво поводити себе як загарбники, що й призвело до непопулярності Варшавського договору⁴.

Взагалі Ю. Пілсудський мав наміри якнайшвидше звільнити Правобережну Україну від російських військ, а потім розвернути війська південно-східного польського фронту на північ проти російських армій західного фронту, які готувалися до наступу на Польську Республіку. Він скерував на східному напрямку три польові армії – 2-гу, 3-тю, 6-ту, загальною кількістю бойового складу у 52 536 багнетів та шабель, маючи на озброєнні: 619 кулеметів, 428 гармат, 31 авто-панцирник та 29 літаків⁵. Порівняно з російським угрупованням в Україні польські війська перевищували його майже вдвічі, зокрема, 12-та і 14-та армії південно-західного фронту О. Єгорова разом налічували 30 253 багнетів та шабель, а на озброєнні мали: 1238 кулеметів, 233 гармати, вісім бронепотягів та 24 літака⁶. Це теж мало важливе значення для успіху наступу.

Розглянемо особливості наступальної операції польсько-українських військ. Так, 3-тя польська армія під особистим керівництвом Ю. Пілсудського атакувала 12-ту російську армію С. Меженінова з району Звягиля у житомирському напрямку, а також з району Уборті – у коростенському напрямку. У свою чергу 2-га польська армія генерала Листовського завдала удару по 12-й російській армії з району Шепетівка – Старокостянтинів у бердичівському і козятинському напрямках. Як

¹ Прушинський М. Драма Пілсудського. Війна 1920. – К.: Лібра, 1997. – С. 85.

² Там само. – С. 104.

³ Зубенко Б. Польща і Україна: польсько-українські відносини в минулому та сьогодні. – Львів, 1998. – С. 64.

⁴ Прушинський М. Драма Пілсудського. Війна 1920. – К.: Лібра, 1997. – С. 81.

⁵ Паука І. Разгром белополяков под Киевом. – М.: Государственное Издательство Наркомата Оборона Союза ССР, 1938. – С. 19.

⁶ Прушинський М. Драма Пілсудського. Війна 1920. – К.: Лібра, 1997. – С. 108.

встановлено, головним завданням цих польських армій було оточення й знищення 12-ї російської армії, після чого відкривався шлях на Київ, що реально й відбулося і не без допомоги українських повстанських угруповань Мордалевича, Струка, Святненка, Дороша й Філоненка, які діяли у запіллі противника¹. Слід зазначити, що безпосередньо у боях за Київ брала участь і українська 6-та Січова стрілецька дивізія.

Знаходячись у стані 1-ї фази формування, 6-та Січова дивізія вирушила на фронт ще 22 квітня 1920 р. потягами з Бреста до Шепетівки, куди й прибула 24 квітня 1920 р.² А 26 квітня 1920 р. приїхала до Бердичева, де й стала залогою³. У своєму складі вона мала: 239 старшин, 1886 козаків, 346 коней, 4 гармати, 36 кулеметів⁴.

3 травня 1920 р. у житті „січовиків” відбулася знаменна подія: до Бердичева прибув Головний отаман з Військовим міністром УНР⁵. Тут же він і провів стройовий огляд дивізії, вручивши їй козацький малиновий Бойовий прапор із золотим тризубом у блакитному верхньому куті з надписом гасла „За визволення України”, після чого „січовики” маршем виступили на фронт під Київ, а вже 7 травня 1920 р. увійшли до столиці, де й стали залогою, завершуючи свій вишкіл на території колишньої Юнацької школи імені Б. Хмельницького на Печерську⁶.

На відміну від 3-ї і 2-ї армій, 6-та польська армія генерала Івашкевича мала завдання знищити 14-ту російську армію І. Уборевича і звільнити південну частину Наддніпрянщини у напрямку Одещини⁷. Незаперечний той факт, що їй вдалося у взаємодії з дівою армією УНР „Зимового походу” майже розгромити 14-ту російську армію, але союзні польсько-українські війська так і не пройшли далі лінії Біла Церква – Липовець – Гайсин – Ямпіль (як планувалося – до Одеси)⁸.

Проте слід зазначити, що командування 14-ї російської армії вивело на фронт і Червону Українську галицьку армію (УГА) (близько 16 000 осіб), але галичани, як встановлено, були настільки деморалізовані, що ще вранці 23 квітня 1920 р. 2-га й 3-тя бригади відмовилися брати участь у бойових діях з українсько-польськими військами, піднявши повстання⁹. А це,

¹ Там само. – С. 103.

² ЦДАВОВ України, ф. 1078, оп. 2, спр. 121, арк. 41.

³ Паука И. Разгром белополяков под Киевом. – М.: Государственное Издательство Наркомата Обороны Союза ССР, 1938. – С. 16.

⁴ Українсько-московська війна в документах (оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки) / 3 передм. і під ред. Генерального штабу генерала В. Сальського. Документи впорядкував генерал П. Шандрук. – Варшава, 1933. – Ч. I. – С. 2.

⁵ ЦДАВОВ України, ф. 1075, оп. 2, спр. 61, арк. 60.

⁶ Оборона Замостя VI Січовою стрілецькою дивізією Армії УНР у 1920 році. – Торонто: Український воєнно-історичний інститут. Видано накладом групи вояків VI Січової стрілецької дивізії і прихильників, 1956. – С. 29.

⁷ Мельтохов М.И. Советско-польские войны. Военно-политические противоречия 1918 – 1939 гг. – М.: Вече, 2001. – С. 5.

⁸ Літописна скарбниця: нариси історії Броварського краю (радянський період та доба незалежності України) / Уклад. І. Доцин. – Бровари: Водограй, 2003. – С. 95.

⁹ Мельтохов М.И. Советско-польские войны. Военно-политические противоречия 1918 – 1939 гг. – М.: Вече, 2001. – С. 36.

безперечно, створило прогалини у смузі оборони для проходження польських військ. Проте 25 квітня 1920 р. прийняла бій з поляками 1-ша бригада Червоної УГА (7558 осіб) під Чудновим і Маріамполем, оскільки бригадою командував комуніст сотник М. Баран. Однак невдовзі під Козятином і вона була оточена польською кіннотою генерала Я. Ромера й змушена скласти зброю¹. Поляки роззброїли не тільки 1-шу бригаду Червоної УГА, а й 2-гу і 3-тю бригади, що добровільно перейшли на бік союзних українсько-польських військ у районі Летичева та Ялтушкова. Встановлено, що 6500 стрільців невдовзі було відпущено додому як тих, хто не бажає служити в армії УНР, а старшин заслано до табору в Тухолі². А ті старшини і стрільці Червоної УГА, які не потрапили до поляків, а залишились у Києві й Одесі з огляду на різні причини, російська „надзвичайна комісія” заарештувала і відвезла у табори до Росії, де практично всіх було знищено³. Так Червона УГА перестала існувати.

Повертаючись до військ УНР, з'ясовано, що на відміну від 6-ї Січової дивізії українська 2-га стрілецька дивізія участі в українсько-польському наступі у повному своєму складі не брала, а лише відрядила на фронт т.зв. збірний загін. Між іншим, ще 8 квітня 1920 р. 2-а стрілецька дивізія була відведена від лінії фронту за розпорядженням польського командування до району Іванчик – Сокоlecь – Голозубинці з єдиною метою – доформування. Саме протягом 8 – 24 квітня 1920 р. із її складу виділялися лише невеликі кінні загопи для проведення розвідки⁴.

Незаперечним є той факт, що полковник О. Удовиченко відправив у розпорядження командира 18-ї польської дивізії збірний загін під командуванням полковника П. Шандрука у складі: 450 багнетів, 190 шабель, 12 кулеметів та чотири гармат. У ході бойових дій цей загін мав свою ділянку фронту від Дністра до Мурованих Куриловець і підпорядковувався в оперативному відношенні командиру 36-ї польської бригади. Крім того, від командира 2-ї стрілецької дивізії загін мав додаткове завдання – зайняти Могилів-Подільський і втримати його. Завдяки успішному наступу, загін уже 27 квітня 1920 р. зайняв Могилів, а 4 травня 1920 р. – Ямпіль⁵.

Без сумніву, успішному наступу союзних польсько-українських військ сприяли й українські повстанці та дієва армія УНР генерала М. Омеляновича-Павленка (армія „Зимового походу”), активно діючи у запіллі російського південно-західного фронту. З 1 до 6 травня 1920 р. вона відвоювала станції Вапнярку і Крижопіль та місто Тульчин. Між іншим, 1 травня 1920 р. під Тульчином вона знищила штаб 60-ї російської дивізії, а 3 травня 1920 р. її Київська дивізія, зайнявши Вапнярку, захопила штаби 41-ї та 45-ї російських дивізій і два ешелони зі зброєю та санітарним

¹ Krotofil M. *Ukrainska Armia Halicka 1918 – 1920.* – Torun, 2003. – С. 159.

² ЦДАВОВ України, ф. 1075, оп. 2, спр. 284, арк. 7.

³ Якимович Б. *Збройні Сили України: Нарис історії.* – Львів, 1996. – С. 144.

⁴ Удовиченко О. Третя залізнична дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки / Упоряд. І. Толочний. – Нью-Йорк: Червона калина, 1982. – Т. 2: Рік 1920. – С. 39.

⁵ Там само. – С. 43.

матеріалом¹. А вже 6 травня 1920 р. дієва армія в районі Ямполя з'єдналася з фронтowymi частинами 2-ї дивізії, де її привітав із успішним завершенням Зимового походу Головний отаман військ і флоту УНР С. Петлюра².

Як відомо з джерел, дієва армія УНР пройшла 2500 км, у запіллі противника, провела більш як 50 успішних боїв. Є всі підстави вважати, що саме завдяки всебічній підтримці з боку повстанців та всього населення Правобережжя дієва армія УНР вижила й успішно завершила Зимовий похід³.

6 травня 1920 р. в єдиному районі дислокації фактично зосередилися всі українські регулярні військові частини за винятком 6-ї Січової дивізії.

Однак доцільно відзначити й роль українських повстанців в успішних діях фронтowych союзних частин. Українські повстанці, координуючи свої дії з армією УНР „Зимового походу”, вели бої у запіллі 12-ї та 14-ї російських армій південно-західного фронту. Підтвердженням цьому є відомості про успішні дії повстанського угруповання отамана Ю. Мордалевича в районі Радомишля силою у 2000 багнетів і шабель, яке практично знищило тиллові структури 12-ї російської армії і спричинило до швидкого її відступу у безладді аж за межі Києва. Крім того, на заклик українського командарма генерала М. Омеляновича-Павленка активно розгорнула бойові дії й Таращанська повстанська організація, а за нею Чернігівська, Полтавська, Ананіївська, Чигиринська, Єлисаветградська, Херсонська. У Чорнобильському повіті успішно діяв отаман І. Струк у запіллі 47-ї російської дивізії, котрий невдовзі з'єднався з авангардом 3-ї польської армії і 6 травня 1920 р. вступив до Києва⁴.

Слід наголосити й на тому, що вже наприкінці квітня Таращанський повіт був цілковито звільнений від російських військ українськими повстанцями на чолі з отаманом Куровським. У цьому самому повіті було засновано „Кіш Запорізької Січі” у складі восьми полків, відпрацьовано навіть статут „Січі”. Кожна волость ставала полком, а село – сотнею. Все чоловіче населення району повстання було поділено на реєстрове (віком від 21 до 35 років) і нереєстрове (віком від 35 років і старше). Найміцніший удар було нанесено з боку „Січі” від м. Тетієва по тиллових частинах 44-ї російської дивізії. Крім того, повстанці знищили 4-й та 6-й експедиційні каральні відділи, по 200 червоноармійців у кожному. Успіху повстанців сприяло те, що для допомоги їм в організаційних і оперативних справах генерал М. Омелянович-Павленко відрядив досвідчених старшин Сліпанського і Комащенко⁵.

Повстанці активно вели бойові дії і в запіллі 14-ї російської армії, координуючи свої виступи з дієвою армією УНР, яка в перших числах

¹ Коваль Р.М., Завальнюк К.В. Трагедія отамана Волинця. – К.: Діокор, 2002. – С. 60.

² Приїзд Головного Отамана С.В. Петлюри в Вінницю // Хвиля. – Вінниця, 1920. – 7 травня.

³ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – С. 125.

⁴ Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К.: Діокор, 2001. – С. 39.

⁵ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – С. 141.

травня 1920 р. уже прямувала до союзного польсько-українського фронту. Так, скоординовані дії між Запорізькою дивізією і повстанськими загонами отаманів Голуба і Волинця 1 травня 1920 р. призвели до розгрому 60-ї російської дивізії поблизу Тульчина¹.

Активну бойову діяльність вели також отамани: Цвітковський – на Таращанщині (700 шабель і 500 багнетів), Гризло – на Звенигородщині (100 шабель і 200 багнетів), Дерешук – на Уманщині (4000 багнетів), Залізняк – на Єлисаветщині (700 багнетів), Голий – на Київщині (до 1000 багнетів), Заболотний – на Балтщині (до 2000 багнетів), Чуприна – на Катеринославщині (100 шабель та 400 багнетів), Сокіл – на Канівщині (до 2000 багнетів)².

Встановлено, що 8 травня 1920 р. польське командування зупинило наступ своїх військ у глиб України у зв'язку із загрозливою ситуацією на північному польському фронті, терміново перекинувши (за розпорядженням Ю. Пілсудського) частину своїх дивізій у Білорусію. А наявні польсько-українські війська закріпилися на лінії Вишгород – Бровари – Бориспіль – Канів – Біла Церква – Липовець – Гайсин – Ямпіль³. Перед армією УНР у цей час постали складні завдання: утримати смугу оборони в районі р. Марківки, провести реорганізацію прибулих із Зимового походу частин дієвої армії УНР, доукомплектуватися людьми й кіннями через мобілізацію місцевого населення.

Слід зазначити, що до початку мобілізації, станом на 15 травня 1920 р., дієва армія УНР налічувала до 12 000 осіб, а після неї – до 20 000 осіб (з них 1600 кіннотників)⁴. Поповнившись майже вдвічі, очікувала надходження обіцяної зброї від союзника, яку й отримала, але лише на половину поповнення.

Отже, можна стверджувати, що наступальна операція союзних польсько-українських військ ішла блискавично й армії союзників мали всі підстави її завершити як на східному кордоні, так і на узбережжі Чорного моря, проте цьому завадили об'єктивні військово-політичні обставини. Зміни в загальній стратегічній обстановці на театрі воєнних дій не дали можливості звільнити всю територію України і відновити владу УНР на всіх українських теренах.

¹ *Омельянович-Павленко М.* Спогади українського командарма. – К.: Планета людей, 2002. – С. 386.

² *Кульчицький Ю.* Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – С. 183.

³ Літописна скарбниця: нариси історії Броварського краю (радянський період та доба незалежності України) / Уклад. І. Доцин. – Бровари: Водограй, 2003. – С. 95.

⁴ *Гражданская война на Украине (1918-1920): Сборник документов.* – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 3. – С. 123.